

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ЖІНОК І ЧОЛОВІКІВ: ДІАХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено дослідженню впливу гендерних стереотипів і психофізіологічних особливостей на формування мовної особистості. Виявлено трансформацію гендерних стереотипів протягом різних історичних періодів розвитку нашої держави та проаналізовано найвідоміші статево-рольові теорії. Досліджено вплив цих чинників на формування мовної особистості чоловіків і жінок.

Ключові слова: стаття, гендер, гендерний стереотип, маскулінність, фемінність, мовна особистість, мовна поведінка.

Статья посвящена исследованию влияния гендерных стереотипов и психофизиологических особенностей на формирование языковой личности. Выявлена трансформация гендерных стереотипов в течении разных исторических периодов развития нашего государства и проанализированы самые известные поло-ролевые теории. Исследовано влияние этих факторов на формирование языковой личности мужчин и женщин.

Ключевые слова: гендер, гендерный стереотип, маскулинность, феминность, языковое поведение, языковая личность.

This work is devoted to the analysis of the main factors of the formation of speech behavior of men and women. The aim of this paper is to investigate the influence of psycho-physiological characteristics and gender stereotypes on the formation of personality and the linguistic identity of men and women.

Achieving the aim of this work involves solving the following tasks: 1. To analyze the most famous gender theories and to find out their impact on women and men today. 2. To investigate the dependence of the linguistic behavior of men and women on psycho-physiological characteristics and gender stereotypes. 3. To analyze the historical formation of gender stereotypes in Ukraine and their relevance nowadays.

This investigation is relevant because linguistic behavior of Ukrainian men and women has changed recently and needs the deep analysis. We have come to the conclusion that the most famous gender theories by Z.Freud, T.Parsons and V.Geodakyan still have great influence on the social roles and behavior of people and support various gender stereotypes which affect the life and linguistic behavior of men

and women as well as historically formed gender stereotypes and psycho-physiological characteristics.

In conclusion, it can be said that the behavior of a person, how he/she responds to the challenges of the present, his / her linguistic behavior is affected by sex, which cannot be absolutely ignored. At the same time, the way of life and behavior of a person depend on the level of attention paid to his /her sex and gender role in the society. After deep analysis of various historical epochs, it can be said that in the territory of modern Ukraine there were favorable and unfavorable periods for women. The period of prosperity of Kievan Rus and the Cossack liberation struggles contributed to the development of such qualities of Ukrainian women as independence, self-confidence, ability to defend their own opinion. At the same time, those periods in history when women were oppressed still affect their behavior and style of communication nowadays.

Key words: sex, gender, gender stereotype, feminization, masculinization, gender unification, linguistic behavior, linguistic identity, dimorphism, feminism

На мовну поведінку людини впливають два чинники: психофізіологічні особливості та гендерні стереотипи. Вони є нерозривними частинами одного цілого – формування особистості та вираження її в мові. Утім, ступінь їхнього значення сьогодні все ще залишається предметом дискусії. Дослідити їхній вплив на формування мовної особистості чоловіків і жінок є нашою метою в запропонованій науковій розвідці. Для її досягнення виконано наступні завдання: 1) проаналізовано вплив гендерних стереотипів і психофізіологічних особливостей чоловіків і жінок на їхню поведінку і мову; 2) виявлено найвідоміші теорії статей і визначено їхню актуальність сьогодні; 3) окреслено історичний розвиток гендерних стереотипів на території нашої держави. Актуальність цього дослідження полягає в тому, що напружена політична ситуація в нашій країні, що триває з 2014 р., кардинально змінила мовну поведінку чоловіків і жінок, призупинивши процес уніфікації статі. Зв'язок мови і статі людини, аналіз її мовної поведінки та чинників, що на неї впливають, вивчали такі дослідники, як А. Кириліна [4], Л. Ставицька [11] та ін.

До середини ХХ ст. стиль життя людини визначала винятково її стать. Саме такий підхід до ролі чоловіків і жінок як у сім'ї, так і в суспільстві досі є актуальним для прихильників

теорії статево-рольової соціалізації особистості. Ця теорія аналізує гендерні взаємини як історично сформовані конструкти системи нерівностей, де панівне становище однієї статі над іншою вже є встановленим. Підґрунтям цієї концепції є уявлення про особистість як пасивну сутність, що сприймає культурну даність, але не створює її сама [3, с. 137]. До найвідоміших і найобговорюваніших статево-рольових теорій зараховують психоаналіз З. Фрейда [14], структурно-функційний аналіз Т. Парсонса [15] та еволюційну теорію В. Геодакяна [2].

Відповідно до психоаналізу З. Фрейда, через нібито кастраційний комплекс жінка є морально неповноцінною через свою біологічну неповноцінність. Дослідник уважав, що навіть для нормальної, на його думку, психіки жінки властиві пасивність, відсутність почуття справедливості, схильність до заздрощів, слабкі соціальні інтереси та нездатність до творчості [14].

За теорією американського соціолога Т. Парсонса, наявна життєво важлива потреба функційного поділу сфер діяльності або диференціації чоловічих і жіночих соціальних функцій (інструментальної для чоловіків та експресивної для жінок) [15]. Розподіл чоловічих і жіночих ролей, за Т. Парсонсом, – це механізм, що забезпечує стабільне функціонування будь-якої соціальної системи, зокрема й сім'ї, де основним для кожної жінки є «статус дружини свого чоловіка, матері його дітей і особи, відповідальної за домашнє господарство», яке Т. Парсонс уважав «псевдозаняттям» [1, с. 13]. Жінки, за твердженням Т. Парсонса, повинні змиритися зі своїм підлеглим становищем, реалізуючи себе в домашній роботі, забезпеченні емоційного затишку й сексуальних послуг, надаючи чоловікам змогу утримувати сім'ю [15].

Т. Парсонс ставив знак рівності між нашими біологічними відмінностями і суспільним життям. Він вірив, що навіть якщо у Всесвіті є інші цивілізації, то вони мають соціальний устрій, який відповідає саме їх біологічним особливостям. Варто наголосити, що Т. Парсонс визначав роль жінок і чоловіків у суспільстві без урахування психіки, гормонального фону чи

генетики, спираючись лише на стать людини [15].

Сьогодні знайомитися із працями З. Фрейда і Т. Парсонса дуже цікаво в лексикологічному аспекті. Зараз такий стиль висловлювання, де, наприклад, Т. Парсонс, говорячи про особистість жінки, бере це слово в лапки, викликав би бурхливу негативну реакцію і в США, де дослідник жив і працював, і в інших країнах. Американці, як й інші нації, пройшли довгий шлях від майже повної елімінації жінки із соціуму до рівноправ'я. Сприймаючи американську сім'ю як основу успішного суспільства та плацдарм для майбутніх його повноцінних членів (дітей), Т. Парсонс уважав, що найбільшу шкоду США може принести перегляд сімейних цінностей і перерозподіл сімейних обов'язків [15]. Саме цим пояснюємо його постулат про те, що жінка має миритися зі своєю роллю в родині. Зміни в сімейній ієрархії були для науковця рівноцінними хаосу. Цікавим видається те, що саме американське суспільство, яке досліджував Т. Парсонс, сьогодні є взірцем перерозподілу ролей у сім'ї і практики їхнього повного заміщення. Окрім вигодовування, американські батьки задіяні в усіх аспектах виховання й догляду за дітьми та веденні домашнього господарства.

На сьогодні великою популярністю, особливо серед біодетерміністів, користується також еволюційна теорія статі генетика В. Геодакяна, запропонована для пояснення статевого диморфізму [2]. За В. Геодакяном, належність до одного виду *homo sapiens* зумовлює єдність чоловічого та жіночого в межах біологічного світу [2, с. 63]. Утім, наявність репродуктивних анатомо-фізіологічних відмінностей між чоловіками та жінками дає підставу говорити про те, що кожна стать має власну біограму, постає носієм певного генетичного коду, а отже, має свою власну біологічну роль, що зумовлює цілу низку соціальних ролей. За еволюційною теорією В. Геодакяна, поділ на статі, а саме на консервативний та оперативний складники людської біологічної системи, стає вирішенням конфлікту одночасних зміни та збереження потрібної інформації [2, с. 67]. У процесі еволюції виникає низка механізмів, що послідовно забезпечили

тісний зв'язок жіночої статі з генеративним (консервативним) потоком інформації, а чоловічої – екологічним (оперативним). До того ж тривалі періоди вагітності, велика смертність під час пологів, годування й турботи про потомство фактично підвищують цінність жінок, перетворюючи чоловічу стать у «надлишкову», «експериментальну», а жіночу – на дефіцитну й цінну. Унаслідок цього закон природного добору діє переважно за рахунок представників чоловічої статі. Отже, генетична інформація, яку передають наступним поколінням за жіночою лінією, має репрезентативний характер, оскільки базована на консервативному складникові еволюційного процесу, а за чоловічою – селективний характер, оскільки більшою мірою ґрунтується на законі природного добору. Спираючись на цю теорію, біодетерміністи пояснюють й особливості психології та мовної поведінки чоловіків і жінок. Чоловіки – це новатори, вони створюють усе нове, чим користується суспільство, а жінки вдосконалюють винайдене. Чоловіки не намагаються пристосуватися до середовища, у якому умови не є комфортними для існування, вони ризикнуть і змінять його, водночас жінки будуть намагатися вижити, максимально пристосовуючись до середовища. Отже, саме двоїстий характер еволюції: одночасні зміни та збереження потрібної для розвитку інформації – провокують статевий диморфізм. Водночас власне середовище впливає на виявлення маскулінності в чоловіків і відповідно фемінності в жінок. Якщо немає внутрішньої або зовнішньої загрози існуванню, відбувається такий процес, як уніфікація статей – одночасна фемінізація чоловіків, які в комфортних умовах позбавлені активної еволюційної позиції, та маскулінізації жінок, які поступово вивчають й опановують засвоєні чоловіками нові суспільні сфери [13, с. 107]. Саме таким був період в Україні з кінця 90-х років до 2014 р., який поклав початок напруженій політичній ситуації і в нашій країні, і у світі. До 2014 р. жінки були помітні в усіх сферах суспільного життя, опановуючи навіть професії водія, охоронця тощо. Фемінізацію чоловіків можна було спостерігати в зовнішньому вигляді, поведінці, мові, зокрема в багатослів'ї, надмірній емоційності,

намаганні не відповідати прямо на поставлене запитання, постійному зверненні до аудиторії за підтримкою тощо. Можна сказати, що чоловіки активно використовували типово жіночі мовні стратегії. Після 2014 р. фіксуємо певні модифікації в усіх сферах. Чоловіки змінилися зовнішньо, стали модними вишиванки, камуфляж, зачіски на зразок козацького оселедця тощо. Услід за зовнішністю змінилася й мова представників сильної статі, що можна було простежити в численних виступах громадських і політичних діячів у ЗМІ. У мові чоловіки активно почали підтримувати радикалізм як спосіб створення безпечної атмосфери в суспільстві. Радикальні, сміливі промови давали відчуття й зрозуміти, що в нас є захисники. Водночас процес фемінізації жінок не спостерігаємо, оскільки вони поповнюють не лише ряди поліції, волонтерів, а й військових. Певний час навіть спостерігаємо моду серед жінок на воєнізований одяг та взуття.

Отже, можна сказати, що статево-рольові теорії, які служать опертям для біодетерміністів, мають право на існування, хоч їх нещадно критикують представники феміністських рухів в усьому світі. Біодетерміністи надають статі привілейованого значення. На їхню думку, саме біологічна стать не просто ідентифікує людину як чоловіка або жінку, але й формує її гендерний образ. Варто зауважити, що не всі біодетерміністи визнають правомірним існування поняття «гендер» (символічної, соціальної статі) як самостійного конструкту, оскільки вважають його більше надуманим, ніж реально наявним. Біодетерміністський підхід, ґрунтуючись на генетичній зумовленості чоловічого та жіночого, визнає соціальне лише як зовнішній подразнювальний чинник, що спричинює перехід від одного генетичного виду поведінки до іншого.

На думку біодетерміністів, стать у людини – це не щось другорядне, що постає відразу за поняттям людини. Стать – це і є сама людина, це перше, що конститує людину. Анатомія та фізіологія є лише наслідком статі, який змінюється під впливом віку та навколишнього середовища, стать не змінюється за жодних обставин. Це не скасовує внутрішню динаміку статі,

а лише стверджує наявність незмінної статевої структури та статевої диференціації біологічного як непорушної основи існування та функціонування живого організму [5, с. 123].

Біодетермінізм нерідко постає об'єктом феміністської критики, оскільки він осмислює природні чинники як незмінні. Однак і самі феміністки неодноразово зверталися до біології для аргументації власних поглядів. У цьому контексті доцільно буде пригадати «фемінізм особливих прав», що згодом перетворився на «фемінізм державного забезпечення», радикальний фемінізм тощо [13, с. 25]. Усі вони тією чи тією мірою апелюють до біологічного есенціалізму, тобто до особливої жіночої природи, що відмінна від чоловічої, з її власними специфічними жіночими цінностями.

У цій дискусії дуже актуальною видається теза про те, що «сучасний стан гендерології не дозволяє віддати перевагу ні біологічним причинам, ні соціокультурним домінантам. ...сьогодні можна говорити про бісоціальний характер статевого диморфізму» [11, с. 236]. Утім, не варто забувати про те, що важливість належності людини до тієї чи тієї статі, ступінь сформованості гендерних стереотипів залежать від культурних норм, у яких живе людина, та норм, у яких жили її предки. Якщо проаналізувати минулі епохи, то побачимо, що саме історичні події впливали на особистісні вияви чоловіків і жінок. Зокрема, епоха Київської Русі була позначена згрупуванням навколо сильного лідера, здебільшого чоловіка. Оскільки Київська Русь була воєнізованою державою, то, здавалося б, жінкам залишалося лише виконувати свої найпростіші обов'язки, тобто залишатися вірними дружинами та гарними матерями, але сталося так, що саме ці ролі вможливили позитивні зміни в їхньому суспільному житті. Активні воєнні походи сприяли тому, щоб за відсутності чоловіка або сина жінка могла дати раду у своїх володіннях, а отже, їй потрібна була освіта для ведення ділового листування або управління державою, як це зробила княгиня Ольга. Якщо говорити про вищі верстви населення, то відомо, що в ті далекі часи дівчатка й хлопчики отримували однакову освіту. У Київській Русі були поширені монастирські школи,

засновниками яких були жінки. У них і дівчаткам, і хлопчикам викладали грамоту, математику, ази філософії, лікарську справу, астрономію, риторику та іноземні мови. Високий рівень культури давав змогу руським жінкам виконувати адміністративні функції у своїх землях, а також брати активну участь у державних справах. Жінки Київської Русі могли вести переговори з іноземними послами або самі виступати як послы. Найвідомішим прикладом є подорож княгині Ольги як посла до Візантії, що була важливим стратегічним партнером для Київської Русі. В Ользі виявляється архетипальна жінка-правителька, у якої достатньо сили й розуму, щоб залишити свій слід у суспільстві, де керують чоловіки [7, с. 129]. Мала хист до переговорів й онука Ярослава Мудрого – Анна Всеволодівна, яка заснувала першу в Київській Русі школу для дівчат при Андріївському монастирі. А донька Ярослава Мудрого – Анна листувалася, як відомо, із самим Папою Римським. Отже, жінки вищих верств населення Київської Русі були не в «авангарді» політичних подій, а могли успішно дати раду як в управлінні власними маєтками, так і в управлінні державою.

Період козацьких визвольних змагань був нелегким, але відзначався тим, що жінка отримала право голосу в сім'ї. Питань, пов'язаних зі статусом жінки в українському суспільстві, торкався М. Костомаров, який переконливо довів, що становище української жінки було набагато кращим, ніж великоруської, адже в Московській державі, що пішла типовим для тогочасного суспільства напрямом розвитку деспотії, першою жертвою стала жінка, яку було перетворено на затворницю [6, с. 183]. Українки ж постають незалежними й рішучими, вони часто мали вирішальний голос у справах сім'ї, мали право на спадщину, були писемними, користувалися повагою чоловіків.

У суспільному та науковому середовищі XIX ст. були популярні ідеї про природну неповноцінність жінки. В основі законодавства Російської імперії, куди входила більша частина України, лежали патріархальні погляди на призначення жінки. Теоретичним і моральним опертям для цього було християнське вчення про стосунки між статями, за яким жінка створена після

чоловіка, створена для чоловіка, не лише помічниця чоловіка, але помічниця, схожа на нього [12, с. 25]. Прихильники цих поглядів переконували суспільство в тому, що жіноча кров нібито має більше води, мозок слабший, рівень здібностей нижче, ніж у чоловіків, а функції материнства серйозно виснажують організм [8, с. 7]. Не лише чоловіки, але й самі жінки дотримувалися погляду, що жінка в жодному разі не є істотою, рівноцінною чоловікові [10, с. 75].

Радянський період був дуже суперечливим для гендерного рівноправ'я. Жінки отримали більше прав і свобод, ніж мали за часів царизму, але не отримали легшого життя. Якщо раніше жінок не допускали в життя суспільства, то тепер їх поступово залучали до всіх його сфер, проте від домашніх обов'язків звільненими вони не стали й змушені були нести подвійний тягар і на роботі, і вдома [10, с. 77]. Наслідки цього спостерігаємо й сьогодні, адже попри всі намагання інтегруватися до країн Європи, сповідувати європейські цінності, українська жінка досі змушена поєднувати професійні й господарські обов'язки.

Отже, на поведінку людини, на те, як вона реагує на виклики сучасності, як розмовляє, безперечно, впливає її стать, яку не можна не брати до уваги. Утім, значно більший вплив на діяльність і мовну поведінку людини має те, скільки уваги приділено цій статі в суспільстві. Значну роль у цьому відіграють усталені століттями гендерні стереотипи, яких зовсім нелегко позбутися, адже вони міцно вкорінені у свідомості не лише чоловіків, а й жінок. Проаналізувавши різні історичні епохи, висновковуємо, що на території сучасної України були й досить сприятливі, і несприятливі для жінок часи. Період розквіту Київської Русі та козацьких визвольних змагань посилювали розвиток таких якостей української жінки, як незалежність, упевненість у собі, вміння відстояти власну думку. Водночас ті періоди в історії, що позначилися пригніченням жінок, впливають на їхню поведінку та стиль спілкування й зараз. Проаналізувавши мову сучасних жінок, можна зробити висновок, що й зараз жінки говорять тихіше, ніж чоловіки, менш упевнено. Якщо чоловіки тяжіють до незалежності й категоричності у своїх

висловленнях, особливо якщо виражають власну думку на певне питання, то жінки менш категоричні й дуже часто занадто докладно намагаються пояснити свою думку, постійно звертаючись до співрозмовника або до всієї аудиторії. Чоловіки надзвичайно люблять слухати себе, це демонструють як громадські діячі, політики, так і ведучі різноманітних теле- та радіопрограм. Чоловіки значно охочіше виступають публічно, вони впевнені в собі, адже світ фактично завжди належав їм. Жінки не прагнуть публічних виступів, для них зручніше бути учасником групової бесіди. Таку тенденцію можна побачити в багатьох телепрограмах новин, куди запрошують для обговорення політичних питань переважно одну або двох осіб. Якщо запрошений чоловік, то можемо слухати довгу, гучну й упевнену промову щодо поставленого питання. Якщо запрошена жінка, то спостерігаємо за діалогом її та ведучого. Чоловіків, до речі, менше перебивають, хоч їх висловлення забирають більше часу. Було помічено, що коли говорить чоловік, його слухають уважніше як чоловіки, так і жінки, ніж мовця-жінку, тобто домінує оцінне ставлення до жіночих висловлювань. Варто зазначити, що жінки психологічно більше потребують спілкування, ніж чоловіки. Отже, чоловіки і жінки все ж мають різні потреби в спілкуванні й різні мовні стратегії, одна частина з яких зумовлена психофізіологічними особливостями, а інша – гендерними стереотипами, що склалися історично. Перспективу подальших досліджень убачаємо в аналізі комунікативних стратегій жінок і чоловіків.

Бібліографічні посилання

1. **Гендерология и феминология** / под ред. С. В. Коваленко. – Владивосток : Изд-во ВГУЭС, 2005. – 152 с.
2. **Геодакян В.** Эволюционная теория пола // Природа. – 1990. – № 8. – С. 60–69.
3. **Горноста́й П. П.** Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // Основи теорії гендеру. – Київ : «К.І.С.», 2004. – С. 132–155.
4. **Кирилина О.** Гендер: лингвистические аспекты. – Москва :

- Институт социологии РАН, 1999. – 189 с.
5. **Коган И. Л.** Гендерная культурология: культура пола и «пол» культуры. – Минск : Ковчег, 2003. – 336 с.
 6. **Костомаров М. І.** Етнографічні писання // Історична секція Всеукраїнської академії наук. – Київ, 1930. – С. 183–184.
 7. **Купцова Т. А.** Архетипи чоловічого та жіночого в етнічному образі світу в епоху київської державності // Українознавчий альманах. – Київ, 2009. – Вип. 1. Український образ світу: особливості у світовому контексті. – С. 129–131.
 8. **Мижухев П. Г.** Женский вопрос и женское движение // Образование. – 1904. – № 12. – С. 1–44.
 9. **Российский** гендерный порядок: социологический поход / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. – Санкт-Петербург : Изд-во Европейского ун-та, 2007. – 306 с.
 10. **Смоляр Л. О.** Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. – Одеса : Астропринт, 1999. – 440 с.
 11. **Ставицька Л. О.** Гендер: мова, свідомість, комунікація. – Київ : КММ, 2015. – 440 с.
 12. **Хасбулатова О. А.** Опыт и традиции женского движения в России (1860–1917). – Иваново : Ивановск. гос. ун-т, 1994. – 135 с.
 13. **Шевченко З. В.** Ідея біодетермінізму в гендерній теорії // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали міжнар. науково-практичної конференції. – Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. – С. 106–108.
 14. **Freud S.** Three Essays on the Theory of Sexuality [Електронний ресурс]. – URL : https://www.goodreads.com/book/show/85410.Three_Essays_on_the_Theory_of_Sexuality (дата звернення 01.02.2018).
 15. **Parsons T.** Social System [Електронний ресурс]. – URL : <http://home.ku.edu.tr/~mbaker/CSHS503/TalcottParsonsSocialSystem.pdf> (дата звернення 01.02.2018).

Рецензент: д. філол. н., доц. Корольова В. В.